

Skriftens rolle i hverdagen i det romerske Ægypten.

Hvem skrev? Hvad skrev de på og med? Hvad skrev de?

*af Adam Bülow-Jacobsen**

Hånden på hjertet, eller rettere, hænderne op: hvem har sidst skrevet noget længere i hånden? Sådan fem-seks sider, et brev eller en opgave? Nej vel. Det tænkte jeg nok. Det med at skrive i hånden og læse håndskrift er uddøende. Hvis jeg nu derimod havde spurgt, 'hvem her kan skrive?' så havde der vel været omkring 100% positive hænder. Men vi skriver ikke længere i hånden, snarere på computer eller tablet, eller hvad der nu ellers er af elektronisk gejl og den dag er vel ikke fjern, hvor vi dikterer til vores computer, og ikke længere behøver tasterne. Læsning er allerede blevet overflødigt, for computeren vil gerne læse højt for os. Men vi er i Danmark. Og Danmark er det eneste land i verden, hvor alle analfabeterne kan læse og skrive, som PH vistnok engang sagde.

Hvis jeg havde stillet det samme spørgsmål engang omkring år 100 i Ægypten, så havde svarene selvfølgelig været anderledes. Alfabetiseringsgraden var nok omkring 10%, næppe meget højere, så giver det overhovedet mening, at snakke om skriftlighed i hverdagen?

Fig. 1. Calamus, blæk, papyrus-rulle, vokstavle og stylus. Vægmaleri fra Pompeii.

* Den følgende tekst er et foredrag, der aldrig blev holdt. Det lå færdigt i februar 2020 og var beregnet på studenterforeningen Phrontens forårsseminar, der som bekendt måtte aflyses p.g.a. Covid19 krisen. Jeg har bevaret den mundtlige form, men har dog været nødt til at sætte billederne fra det tilhørende lysbillede-show ind i teksten.

For det første kunne kvinder generelt ikke skrive eller læse. Befolkningen bestod af en mindre procentdel invandrere, mest grækere og romere, hvoraf en del vel har været skrivekyndige, men langt fra alle, og nogle mere end andre. Så var der de helleniserede ægyptere, der havde taget græsk/romersk kultur til sig, gik i gymnasiet og tillagde sig græske og latinske navne. Der har givet også været en del af dem, der kunne læse og skrive. Endelig var der det store flertal af ægyptere, mest bønder, der levede som de altid havde gjort, og hverken talte, læste eller skrev græsk, men heller ikke kunne skrive ægyptisk. Når vi siger 'ægyptisk' på dette tidspunkt mener vi jo demotisk, som stadig fandtes og blev skrevet i templerne, men ellers ikke ret meget. Der var ikke tradition for almindelig skrivekyndighed i Ægypten, hvor det ligesom altid har været anset som professionelt arbejde at skrive. Under det ptolemæiske herredømme kunne man stadig skrive retsgyldige kontrakter på både demotisk og græsk, men det forsvinder med den romerske erobring, og det officielle sprog blev græsk. De allerøverste embedsmænd i Alexandria var udsendte romere og har vel indbyrdes fungeret på latin, men vi har ingen papirer eller bøger fra Alexandria på grund af det fugtige klima.

I de første par århundreder af vor tidsregning er situationen altså den pudsige, at ægyptisk i praksis ikke har noget skriftsprog. Demotisk var gået af brug i det daglige, og koptisk var ikke opfundet endnu. Jeg har et godt eksempel til at illustrere dette fra en papyrus her i København.¹

Det er et privat brev, hvor en mand skriver til sin mor og søster derhjemme. Brevet starter med 'Du, hvem du end er der læser brevet, gør dig lidt ulejlighed og oversæt det for kvinderne.' Brevet er iøvrigt skrevet med en pæn, nærmest professionel håndskrift, der kunne tilhøre en professionel skriver, og situationen kunne altså være den, at hans mor og søster var analfabeter og ikke talte græsk, om han selv gjorde det, ved vi ikke, men det er muligt, at han heller ikke var græskkyndig. Han er så gået til en professionel skriver, har dikteret sit brev, måske på ægyptisk, og skriveren har oversat det løbende til græsk. Når brevet så ankom gentog proceduren sig i omvendt rækkefølge, og det er blevet læst op for kvinderne i oversættelse. Måske har han selv skrevet på græsk, men det ændrer ikke ved at han har skrevet på græsk til et par kvinder, der ikke forstod det, simpelthen fordi han ikke havde mulighed for at skrive på ægyptisk.

Ægypten var jo et meget bureaukratisk og skriftligt samfund, og det kan undre, at så relativt få kunne skrive, når man nu havde brug for at gemme skattekvitteringer, skrive bønsskrivelser og alle mulige indberetninger til øvrigheden, føre regnskaber, skrive breve til venner og familie. Forklaringen er vel at der var professionelle skrivere, der påtog sig den slags. Ikke blot kunne de skrive, men de kendte også de rigtige formler og

1. P.Haun 14-15. Se fig. 2.

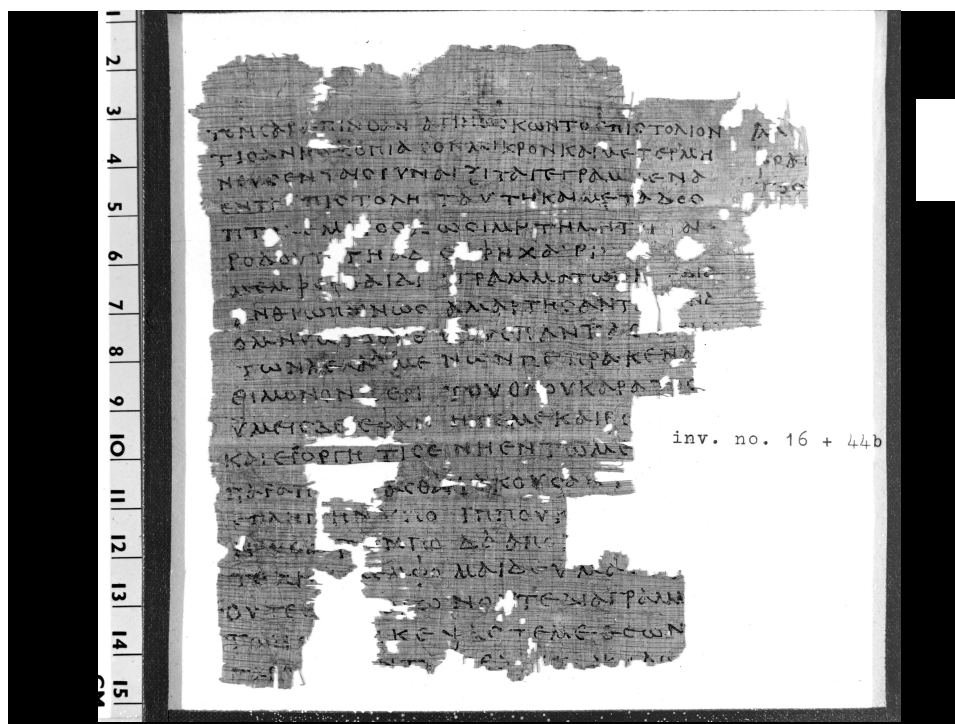

Fig. 2. P.Haun 14

vidste hvordan en given type dokument skulle sættes op. Der har sikkert været en ret stor gruppe, der havde en vis kompetence i skrivekunsten, men som foretrak at bruge en professionel når det skulle være rigtigt. Denne gruppe omtales ofte som 'langsomme skrivere' $\beta\rho\alpha\delta\acute{\epsilon}\omega\varsigma \gamma\rho\acute{\alpha}\phi\omicron\nu\nu\tau\epsilon\varsigma$, og de har kunnet læse nok til at kunne se forskel på de dokumenter, som de havde i deres arkiv, så de kunne finde den rigtige kontrakt eller kvittering frem, når det var nødvendigt. Officielle kontrakter ender ofte med 'NN skrev for ham, for han kender ikke bogstaver' eller 'for han siger at han ikke kan skrive'. Sommetider når det var brug for en underskrift, står den med helt gudsjammerlige bogstaver i en anden hånd end selve dokumentet, og der er der ingen tvivl om, at vi har at gøre med en begrænset skrivekyndig, der ikke ville binde an med et helt dokument, men godt kunne skrive sit navn med tungen i mundvigen.

Ude i ørkenen, hvor jeg jo har slået mine folder i mange år, er det lidt anderledes. Det er også ret bureaukratisk, som alt hvad der har med den romerske hær at gøre, og både stenbrud, miner og administrationen af området var under militær opsig. Men der var også mange civile og de var tyndt spredt ud over området. Det betyder, at der er mange breve, mellem venner og bekendte og mest sendt over kortere afstande mellem nærliggende stationer. Mange af disse breve er skrevet af folk, der normalt ikke ville skrive, men som har brug for at kommunikere med venner og bekendte. Sommetider kan de vel finde en mere habil skriver, men ofte kan man se at der er folk der simpelthen skriver dårligere end det er tilfældet i breve fundet i Nildalen. En meget stor

del af disse breve handler om grøntsager, for der var nogle steder ved brønde eller små oaser, hvor der var vand nok til at dyrke lidt grøntsager, som kunne sælges til andre stationer, hvor der var mindre vand. Sådan et typisk ørkenbrev er altså ret dårligt skrevet, fyldt med stavfejl, og handler mest om 'send mig nogle beder' eller hvad der nu var at få, eller omvendt 'modtag fra ham der bringer dig brevet tre bundter kål' ofte med en detaljeret beskrivelse af hvem der skal have hvormange. Pointen i denne sammenhæng er, at der er folk der har brug for at skrive, som ikke ville have brug for det, hvis de var hjemme i Nildalen. Den tynde befolkning gør også at brevene er fulde af hilsener, og ofte er der ingen egentlig meddelelse.

Men lad os vende tilbage til spørgsmålet, 'Hvem skrev?' Der var altså skrivekyndige i templerne, og vi må antage at det kun var der, man kunne finde ægyptiskkyndige skrivere - altså demotisk. Ellers er al skriftlig kommunikation i romertiden på græsk eller i meget mindre omfang på latin. Blandt de græsktalende har der været forskellige grader af kompetence, lige fra rene analfabeter, over de langsomme skrivere, til dem der rigtigt kunne, foruden de professionelle, der beherskede de nødvendige formler og forkortelser til de officielle skriverier. Den brede hob af bønder har givet været analfabeter og ikke kunnet græsk eller næsten ikke. De betalte bare deres skat og eventuelt forpagtningsafgift for den jord de dyrkede. Hvis de i den forbindelse havde brug for at indgå forpagtningskontrakter, optage lån og alt sådan noget, foregik det med en professionel skriver på græsk. Kvinder kunne generelt hverken læse eller skrive. Det betyder ikke, at de ikke skrev breve, men de dikterede dem til en mand, der kunne skrive. Man kan tit se det på brevets struktur, at formlerne kommer først og så på et tidspunkt bryder det sammen, og der er gentagelser og inkonsekvenser, der hører til i talesproget. Der er lavet udgaver af kvinders breve, og det kan såmænd være interessant nok – jeg er selv igang med at udgive nogle – men man skal huske at indholdet som hovedregel altid er passeret gennem en mand, der skrev det ned.²

Det med kvinders skrivekyndighed har selvfølgelig været genstand for en del interesse i disse 'gender studies'-tider. Selvfølgelig var der kvinder der kunne, og eksemplerne mangler ikke. Fx Aurelia Thaisous³ der søger om tilladelse til at handle uden formynder. Hun kræver det ifølge en romersk lov der gælder kvinder med tre børn, men hun nævner derudover at hun kan skrive med stor lethed. Det må have været helt irrelevant, for en mandlig formynder kunne godt være analfabet, og loven drejer sig kun om de tre børn. Jeg vil regne disse eksempler for undtagelser, der bekræfter reglen.

-
2. BAGNALL Roger S. and Raffaella CRIBIORE, with contributions by Evie AHTARIDIS, *Women's Letters from Ancient Egypt: 300 BC - AD 800. Michigan, 2006*. Bagnall-Cribiore er opmærksomme på at kvindebrev så godt som altid er passeret gennem en mand, s. 6.
 3. P.Oxy xii 1467. W.V. Harris, *Ancient Literacy*, Harvard UP, 1989, p. 279f.

Fig. 3. Man kan skrive på næsten alting. Her er et andet eksempel på en type skrivemateriale, som vi ikke har attesteret fra oldtiden, men det kan meget vel skyldes overleveringsbetingelserne.

Hvad skrev de på og med?

Her er en liste over de mest almindelige og en del mindre almindelige i antikken. En mere grundig gennemgang kan findes i *The Oxford Handbook of Papyrology*, hvor jeg har skrevet et udmærket kapitel om skrivematerialer.⁴

Papir var ikke opfundet endnu, eller ihvertfald ikke kommet til vesten.

Papyrus er selvfølgelig det første man kommer til at tænke på. Jeg skal ikke komme ind på hvordan man lavede skrivemateriale af papyrus, det er en lang historie, og der er endnu ikke total enighed. Lad det være nok her, at papyrus blev fremstillet i ark, som

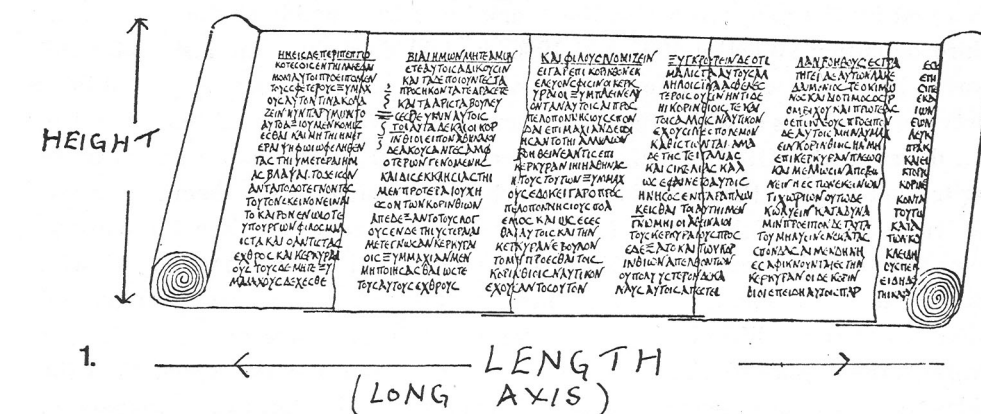

Fig. 4.

4. Adam, Bülow-Jacobsen, 'Writing Materials in the Ancient World' i *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford UP, 2009, 3–29.

blev klæbet sammen til ruller og solgt i den form. Man kunne så skære et ark af rullen i den størrelse som man skulle bruge. Bøger var i form af ruller med skriften i kolonner. Man brugte næsten altid den side, hvor fibrene var vandrette, altså sådan at skriftlinjerne fulgte fibrene.

Papyrus kommer fra Ægypten, men blev brugt over hele Middelhavsområdet. Det er sådan set uden sammenhæng med papyrussens oprindelse, at det mest er i Ægypten vi finder den brugt som skrivemateriale. Det skyldes det tørre klima. Alle andre steder er den med uendeligt få undtagelser rådnet væk. Der har i tidens løb været lidt diskussion om, hvorvidt papyrus var et dyrt materiale, og det må vel komme an på, om man havde penge eller ej. Meget dyrt har det næppe været, men man skulle købe den.⁵

Pergament, og enhver form for dyreskind må have været brugt til alle tider og overalt. Af samme grund er den velkendte historie om pergamentets oprindelse formentlig falsk. Plinius⁶ citerer Varro for følgende historie: Ptolemæus d. 5 af Ægypten og kong Eumenes d. 2 af Pergamon ville begge lave verdens bedste bibliotek. Vi er altså kronologisk tidligt i det 2. årh. fvt. For at forpurre Eumenes's plan forbød Ptolemæus eksport af papyrus, og Eumenes måtte opfinde pergamentet. Pergament, afledt af Per-

Fig. 5. Vokstavle med tekst på latin. Fra Ægypten.

-
5. Se T.C. Skeat, 'Was Papyrus Regarded as "Cheap" or "Expensive" in the Ancient World?' *Aegyptus* 75, 1995, 75-93.
 6. NH 13.70

gamon, er iøvrigt en ret sen betegnelse. Det almindelige græske ord for skin som man skrev på, er $\delta\iota\phi\theta\acute{\epsilon}\rho\alpha$, skind.

Vokstavler, altså trætavler hvis overflade var dækket med vox, har nok været det

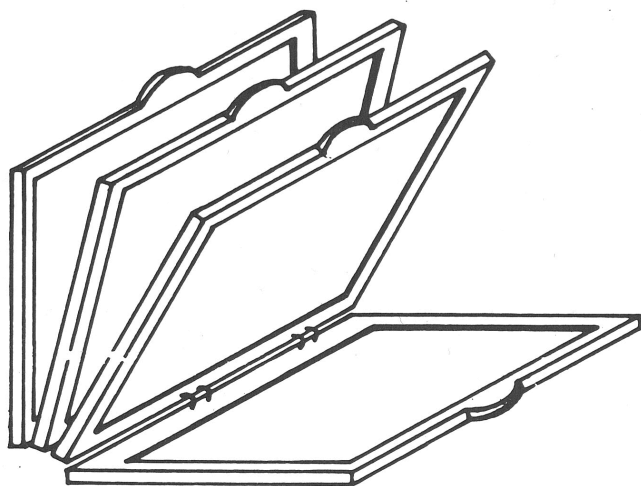

Fig. 6. Vokstavler sat sammen til en kodex.

almindelige til dagligdags skriverier (fig. 5). Quintilian anbefaler vokstavler til kladder fordi det er lettere at rette på dem.⁷ Vi har også vokstavler fra Ægypten. Sådanne tavler kunne sættes sammen til en kodex (fig. 6).

Træ er ret indlysende at skrive på og det gjorde man på flere forskellige måder. Tekster, der skulle gøres almindeligt kendt blev skrevet på såkaldte $\lambda\epsilon\upsilon\kappa\acute{\omega}\mu\alpha\tau\alpha$, kalkede trætavler. Det gjorde man allerede i Athen i klassisk tid, og det nævnes også i Ægypten. Jeg kan ikke komme i tanker om noget billede af sådan en. For omkring tredive år siden fandt man i Dahla-oasen i Ægypten en trætavlekodex med en tale af Isokrates. Den er fantastisk velbevaret. Som man kan se er den skrevet med blæk direkte på træet. Der er huller i siden så den kan bindes sammen, og bemærk de små læderstykker i hjørnerne, som forhindrer siderne i at gnubbe

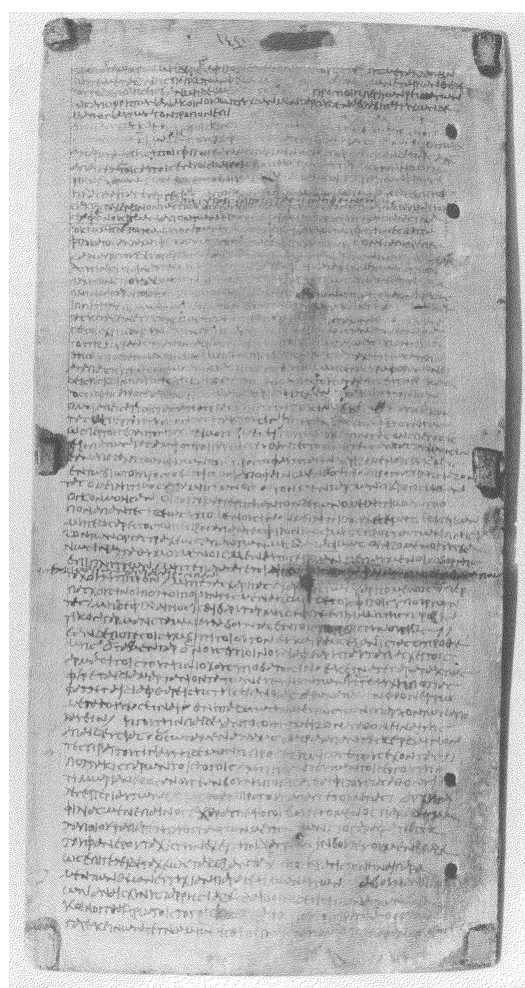

Fig. 7. Isokrates kodex fra Kellis, Dahla.

7. *Inst.Or.* X 3,31

mod hinanden. Siderne er savet ud af akacietræ. Der findes også papyrus i Dahla, og vi har ikke nogen forklaring på denne ret enestående måde at lave bøger på (fig. 7).

En anden anvendelse af træ var tynde lameller, vist af lindetræ, som er fundet i det nordlige England i Vindolanda. Disse lameller er kun 1-2 mm tykke, og også her skriver man direkte på træet med blæk. Der er fundet en del breve, skrevet på denne måde, og som man kan se på billedet, så kunne brevet lukkes ved at folde det. Hvis man ville skrive en længere text kunne man bruge en længere spån og folde den flere gange, som vist på tegningen fig. 8.

En mere ydmyg anvendelse af trætavler er til etiketter som

Fig. 9.

denneher fra Mons Claudianus i Ægypten, fig. 9. Den har vel været bundet på en kurv med forsyninger som blev sendt op fra Nildalen til den arbejder, hvis navn er skrevet.

Det billigste og meget udbredte skrivemateriale var ostraka. Det er en samlebetegnelse for kalkstensskærver og potteskår, som man kunne skrive på med pen og blæk. I romertiden brugte man mest potteskår. De blev brugt til alt muligt, ikke mindst skattekvitteringer, men ude i ørkenen blev de brugt til alle slags skriverseri. Breve, regnskaber, lister, hvadsomhelst. Hvis man går rundt i ruinerne af et romersk ørkenfort går man i dynger af potteskår, fordi de fleste forsyninger, hvadenten det var vin, saltfisk, olie, oliven eller hvad nu ellers, blev sendt i amphorer, men der var intet retursystem for emballagen, så disse krukker endte med at blive knust. Hvis man skulle skrive noget kort, skulle man altså blot bukke sig ned og samle et potteskår op.

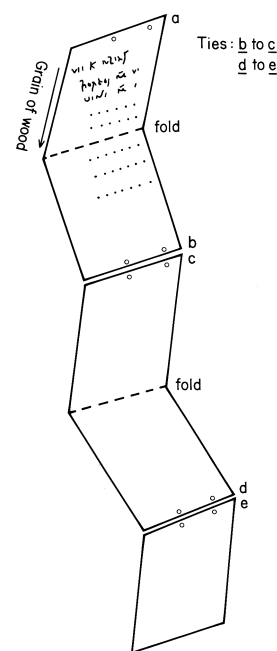

Fig. 8.

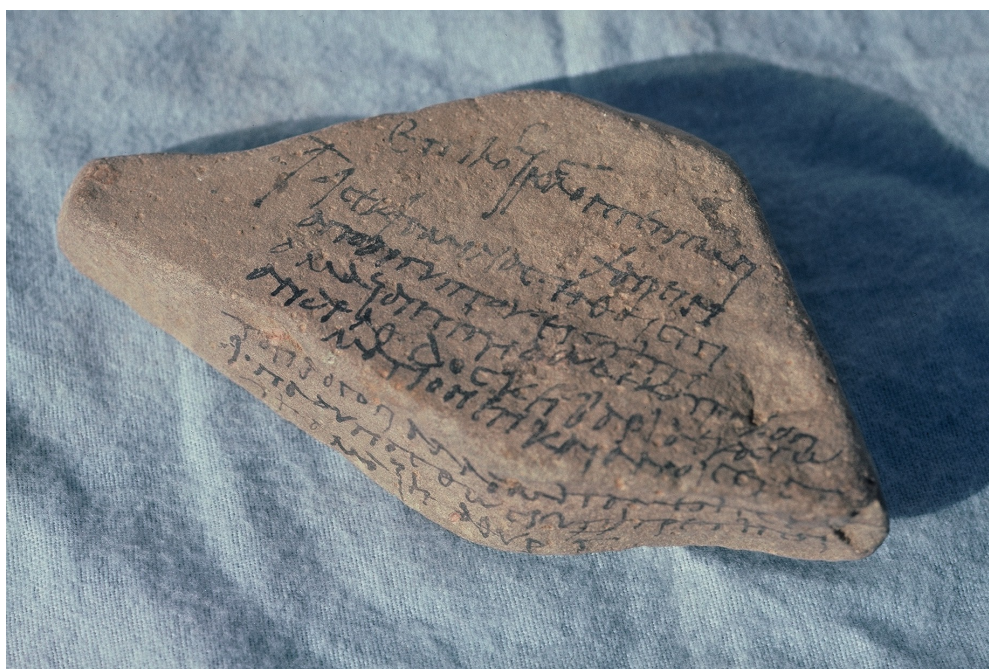

Fig. 10

Undtagelsesvis kunne man skrive på en sten med blæk. Her er en der er meget velbevaret, fig. 10.

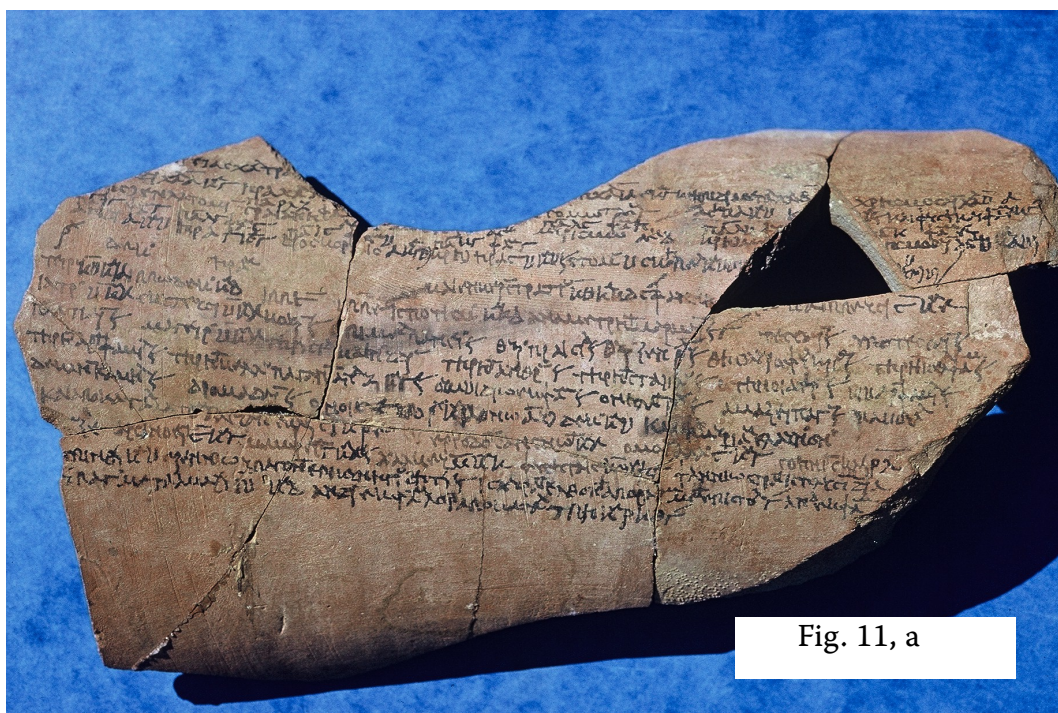

Fig. 11, a

Her kommer nogle eksempler på anvendelse af ostraka både til lidt længere og kortere tekster (fig. 11, a-c).

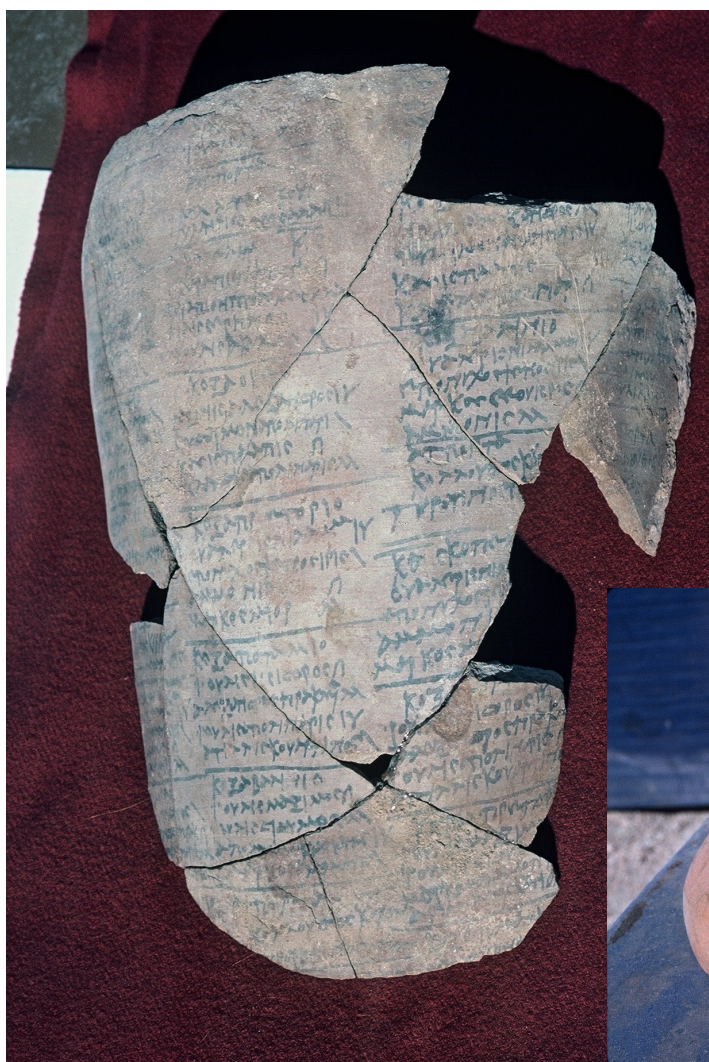
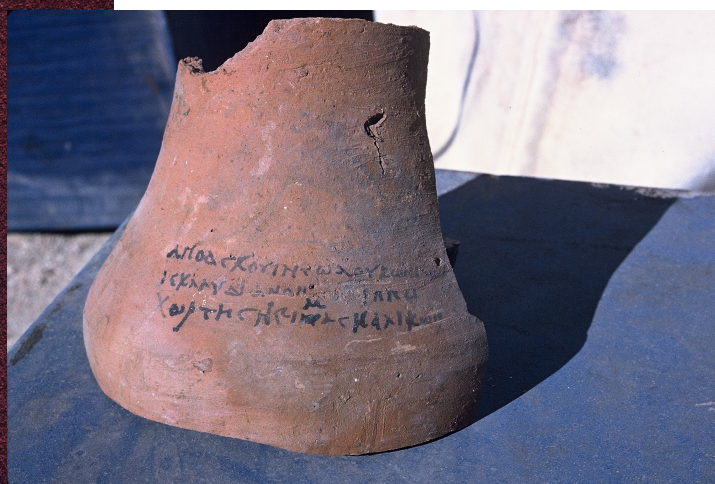

Fig. 11 b-c

Kalkede, pudsede, hvide vægge har altid givet folk lyst til at skrive eller ihvertfald sætte deres mærke på en eller anden måde. Som her (fig. 12). Nu er det jo skriftlighed, vi snakker om, og man kan vel berettiget stille det spørgsmål, om disse graffiti egentlig er skriftlighed, men der er dog tegn på bogstaver, uden at man egentlig kan læse det. Vi har ikke så meget af den slags fra Ægypten, fordi der ikke er så mange hvide vægge bevaret, men der er en velkendt genre, hvor man skrev sit navn på stenvægge under påskud af at det var religiøst. Dem er der mange af, som her fra Wadi Hammamat, hvor der er sådan en Pan-helligdom (fig. 13), hvor forbipasserende skrev en kort formular, der indebar at de havde bedt til Pan som er lig med den ægyptiske Min, som var ørkenens gud. Vi kan se her, at stedet har tiltrukket rejsende vægskrivere siden faraonisk tid og op til romertiden. Her er en let læselig, (fig. 14) hvor stenhuggeren Ammonios søn af Ammonios har skrevet sin *proskynema*, tilbedelse. I en anden Pan-helligdom er der

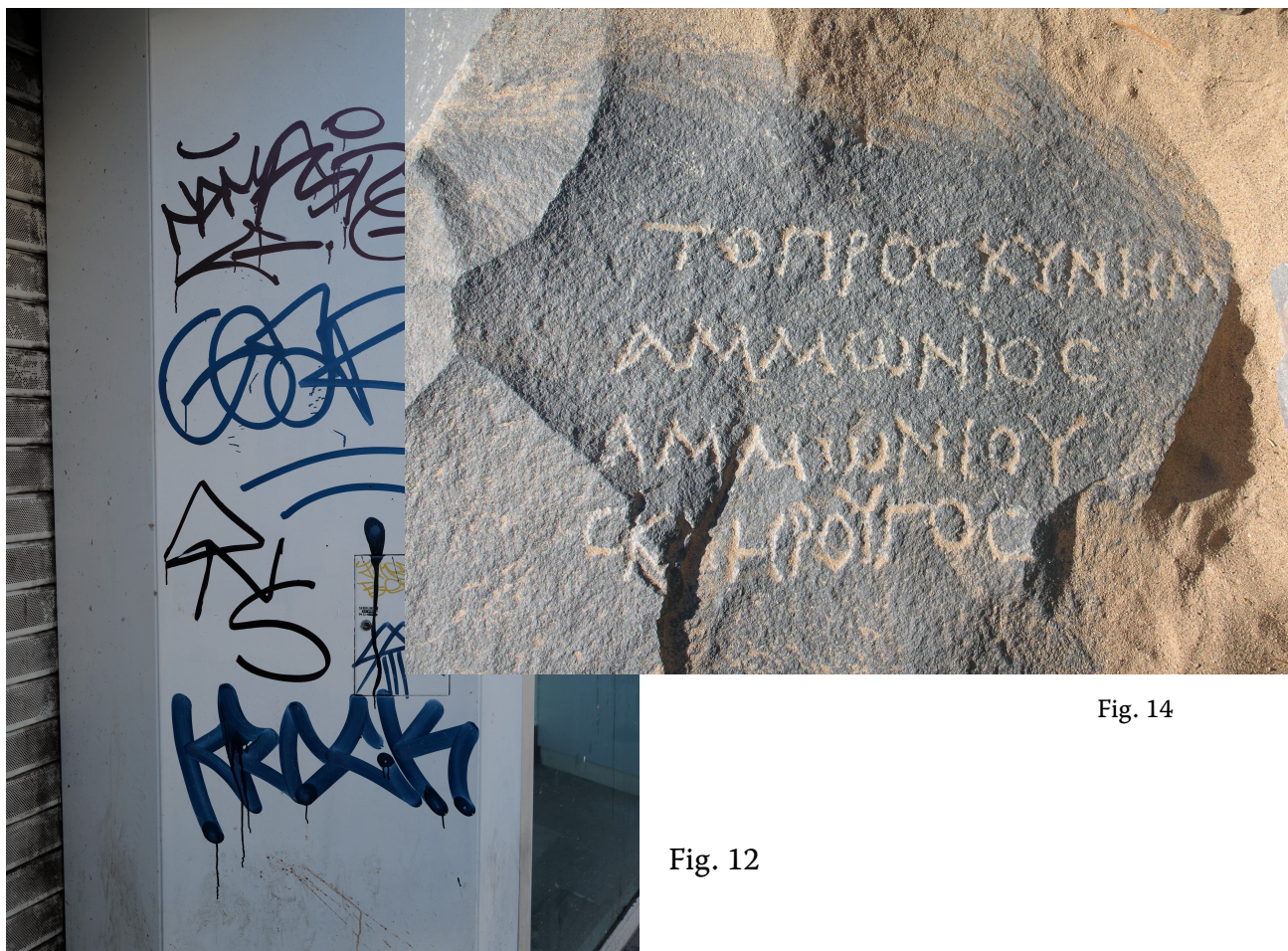

Fig. 14

Fig. 12

Fig. 13

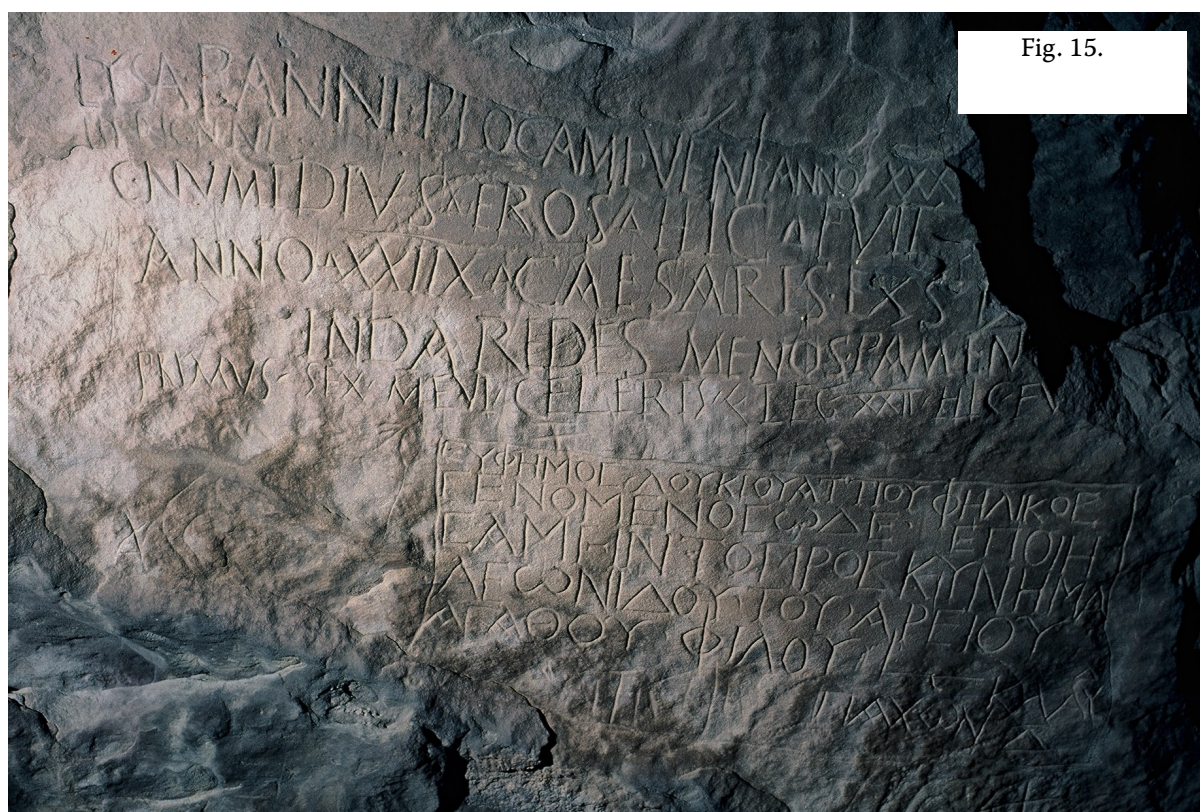

Fig. 15.

nogle længere indskrifter, (fig. 15) som her hvor Gaius Numidius fortæller, at han er på vej hjem fra Indien i Augustus' 28. regeringsår, altså år 3 før Krist efter vores tidsregning. Gaius Numidius har tydeligt haft god tid til at skrive pænt. Sådanne indskrifter findes på steder hvor der var lidt skygge, og hvor rejsende i ørkenen holdt hvil. De er tydeligt nok vidnesbyrd om skrivekyndighed, og der har vel også været nogen der læste dem, i modsætning til de moderne graffiti, som det jeg lige viste (fig. 14), der mest er

beregnet på at bryde den hvide flade og sætte sit mærke.

Fra Pompeii, hvor der er flere hvide vægge bevaret end i Ægypten, er der ret mange små graffiti, med bemærkninger, som man sommetider kan forstå. Her er der en fra bordellet (fig. 16), hvor Gaius skriver at han har foretaget sig et

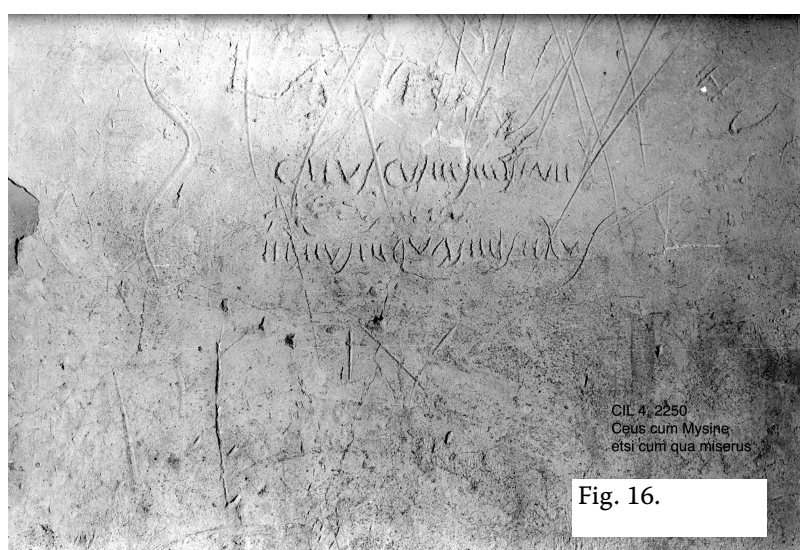

Fig. 16.

eller andet, der er streget ud, sammen med Myrine 'selvom han har det elendigt med hende'. Mange andre er totalt ulæselige eller uforståelige, og vi må nok slutte, at de er skrevet mere for at sætte sit mærke end for at nogen skulle læse dem. Skrivekyndighed har næppe været en betingelse for at besøge bordellet. Læg iøvrigt mærke til de mange streger der bare er der for at bryde fladen.

Andre overflader, man kunne skrive på, var vådt ler (ridset), metal (bly, fx ofte brugt til magiske forbandelser, men også vandrør), bronzetavler, kobberplader som traditionelt brugtes til at skrive det diplom, man fik når man blev hjemsendt fra hæren.

Endelig er der sten, som hører til epigrafikken, og det er et andet kapitel, men de vidner jo også om skrive- og læsefærdighed. Udover officielle indskrifter, som der ikke er så mange af i Ægypten, er der stenhuggerindskrifter. Her (fig. 17) markerer Epaphroditos, der er kejserlig slave, at dette er hans søjle. Søjlen er aldrig blevet hugget færdig, men den stenblok det er skrevet på, må have været velegnet til at hugge en søjle af.

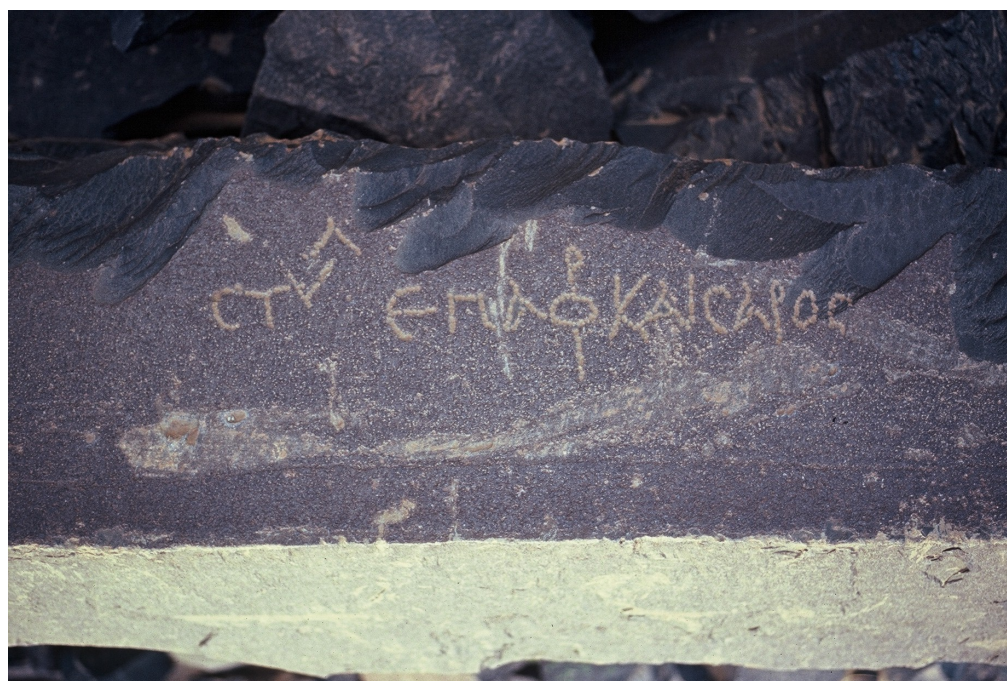

Fig. 17

Fig. 18 og 19 viser et par tekniske indskrifter på enderne af søjler. De kunne altså ikke ses, når søjlen først var færdig og stillet op, men tjente udelukkende til at identificere hvor søjlen kom fra, formentlig af hensyn til regnskabet.

Til at skrive græsk og latin med brugte man pen og blæk (fig. 20). Pennen var en såkaldt kalamos, et hult tagrør som var skåret til ligesom en pen. Her er en som vi fandt på Mons Claudianus. Fjerpennen kommer først til i 8. århundrede. Ægyptisk blev skrevet med en art pensel. Vi har eksempler på at man brugte trækul på ostraka. Krad-

Fig. 18 og 19

Fig. 20

serier på hvide vægge blev vel mest lavet med en spids metalgenstand, fx en kniv, men der er også eksempler på et man skrev med blæk. Blæk bestod af lampesod, altså rent kulstof, der er lysægte. På vokstavler brugte man en stylus, en spids pind, som kunne være af bronze, men vel oftest af træ. På sten brugte man en spidsmejsel, og kunne enten hugge punkter tæt på hinanden, eller lade mejslen føle bogstavets form og lave en rille. Det tager lidt længere tid, men giver et pænere resultat.

Hvad skrev de så, når de skrev?

Jeg skal spare jer for banaliteter om massedistribution, manglende bogtryk osv. Det kan I selv regne ud. Men der blev jo skrevet bøger, og nogle af dem har overlevet lige til vor tid, og er baggrunden for at man kan studere klassisk filologi som fag. Endnu da.

Jeg skal også spare jer for overleveringshistorien, Byzans og klostrene og alt det der. Men hvad finder vi i Ægyptens sand? Der finder vi et godt udsnit af hvad der fandtes på markedet i oldtiden. Masser af Homer, Euripides, attiske talere, Platon, Thukydid, Xenophon osv osv. Det interessante er, at vi finder ting, der ikke overlevede middelalderen, Menander fx og Sappho og fragmenter af stykker af Euripides, fx tragedien Hypsipyle.

Den slags litteratur blev læst af den intellektuelle, græskkyndige elite, men hvad med alle de andre? De mere eller mindre skrivekyndige, som skrev regnskaber og breve? Nogle steder ser man det omtalt som håndværkerskrivefærdighed. Mon de overhovedet læste for deres fornøjelses skyld, som underholdning eller for at udvide deres ånd? Jeg tror det ikke. Der er jo en type litteratur, der mangler helt blandt de papyri, vi finder, nemlig underholdningslitteratur. Knaldromaner, ugeblade og lignende. Nu er der jo nok nogen der allerede tænker på Apuleius, Heliodor, Chariton, Achilles Tatius og sligt, altså romaner, der melder sig som genre i romersk tid, men jeg vil vove at påstå, at disse bøger blev læst af eliten, ikke af såkaldte almindelige mennesker, selvom de kunne læse. Aviser var der jo ikke, og religiøs litteratur er et jødisk-kristent og muslimsk fænomen. Vi må nok forestille os et samfund, hvor man ikke læste for sin fornøjelses skyld. Man sad eller man arbejdede, snakkede og kedede sig vel også en del, skønt det nok ikke har været noget man tænkte over. Hvis vi prøver, selvom det kan være svært, at forestille os en moderne ægypter uden fjernsyn og cigaretter eller koranen, så er vi nok godt på vej.

For nu at slutte af, burde vi vel komme tilbage til det med skriften i hverdagen. Hvor stor en rolle spillede skrift, selvom det måske kun var et mindretal, der kunne læse og skrive? Den spillede nok en stor rolle. Den gamle ægyptiske tradition for bureaukrati overlevede fint til romertiden. Romerne selv var jo ikke tabt bag en vogn hvad det angik, og den romerske hær var gennembureaukratisk. Hele skattevæsenet, og matriklen var nedskrevet, med kopier i arkivet, og hver skatteyder fik kvittering for hver indbetaling. Som jeg allerede har sagt, så må vi forestille os, at folk der ikke sådan kunne skrive alligevel holdt styr på deres kvitteringer, og kunne forevise dem på forlangende.

Theologerne diskuterer begyndelsen af Johannesevangeliet ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, som man sædvanligvis oversætter 'i begyndelsen var ordet'. Man kunne fristes til at oversætte λόγος med en af dets andre betydninger, nemlig regnskab.

Det hele begyndte med regnskabet.

Forslag til videre læsning

William V. Harris, *Ancient Literacy*. Harvard, 1989.

Mary Beard et al., *Literacy in the Roman World*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, no. 3. Ann Arbor, Michigan, 1991.

Herbert C. Youties, "Bradeos graphon": *Between Literacy and Illiteracy. Greek, Roman, and Byzantine Studies* 12, 1971, 239-261.